

HISTORICAL SCIENCES | ІСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УСНІ ДЖЕРЕЛА В ДОСЛІДЖЕННЯХ КІЛЬКОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ЖЕРТВ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ

Борщик Я.В.

Інститут історії України

Національної академії наук України, аспірант

ORAL SOURCES IN THE QUANTITY OF POLISH VICTIMS IN VOLHYNIA TRAGEDY RESEARCHES: SOME ASPECTS

Borshchuk Y. V. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Postgraduate student

АНОТАЦІЯ

Розглядаються використані польськими дослідниками усні джерела (спогади, інтерв'ю, анкетування солдатів) з метою підрахунку кількості жертв міжнародного конфлікту на Волині. Висвітлюються особливості створення, систематизації та доступу до польських масивів усних джерел Волинської трагедії, а також висловлюється потреба більш детального аналізу такого типу джерел і наявної у них інформації.

ABSTRACT

Oral sources used by Polish researches (memories, interviews, soldiers' surveys) with the goal of calculation the number of the international conflict victims in Volhynia region are considered. The features of creation, systematization and access to the Polish oral sources arrays of Volhynia Tragedy and also a necessity of more detailed analysis of these sources and its' available information are expressed.

Ключові слова: усні джерела, спогади очевидців, Волинська трагедія, міжетнічний конфлікт, Друга світова війна, польсько-українські відносини.

Keywords: oral sources, witnesses' memories, Volhynia Tragedy, Interethnic conflict, The Second World War, Polish-Ukrainian relationships.

Проблематика дослідження кількості жертв міжнародного конфлікту на Волині 1943 – 1944 рр. є однією з найскладніших тем спільної історії українців та поляків. Навіть при побіжному аналізі джерельної бази в дослідженнях кількості жертв Волинської трагедії (праці В. і Є. Семашків, І. Пушука, І. Ольховського, Я. Царука) кидається у вічі диспропорція між архівними та усними джерелами Волинської трагедії. Можна констатувати, що з однієї сторони всі ці дослідження переважно спираються на зібрані через півстоліття спогади, а з іншої – викликають найбільші застереження та зауваження серед українських та польських науковців. У зв'язку з цим існує потреба більш ретельного джерелознавчого аналізу наявних комплексів усних джерел з історії Волинської трагедії, про що йтиметься далі.

Вперше зацікавлення збором спогадів про події на Волині 1943 – 1944 рр. відбулося ще в комуністичній Польщі. Початок збору усних джерел саме в той період не був випадковим. За офіційною версією, яку представила у своєму інтерв'ю Є. Семашко, все почалося в 1984 р.: «Та справа з'явилася тільки в 1984 році після публікації в журналі «Нурт» статті, в якій професор Єжи Томашевські з Варшавського університету звинуватив Армію Крайову у вбивствах цивільного українського населення на Волині, в тому числі жінок і дітей, зазначивши, що це не був акт самооборони» [1]. Як зазначається далі в інтерв'ю, стаття Є. Томашевського викликала широкий резонанс серед волинських вояків АК, які вирішили зафіксувати ті події. З цією метою в друкованому виданні колишніх комбатантів польського підпілля було поширено заяву про те, щоб очевидці подій на Волині в 1943 р. надсилали свої свідчення з різних куточків Поль-

щі. В результаті таких закликів, якщо довіряти Є. Семашко, було зібрано 360 свідчень – «не тільки вояків 27 ВДП АК, але також членів їхніх родин, приятелів і знайомих з Волині» [1]. На основі цих даних, можна припустити, що перший комплекс джерел з усної історії міжнародного конфлікту на Волині починав формуватися у другій половині 1980-х рр. На його основі постала спільна праця В. Семашка і Ю. Туровського, яка була першим дослідженням кількості польських жертв на основі спогадів [2]. Ще до виходу у світ цієї книги Ю. Туровський помер, а на допомогу В. Семашку прийшла його донька Єва [1]. В проміжку між 1990 і 2000 рр. тандем В. і Є. Семашко продовжили збирати спогади про події на Волині в 1939 – 1945 рр., в результаті чого постала їхня монументальна праця «Геноцид поляків на Волині ...» [3].

Українські дослідники неодноразово цікавилися зібраними Семашками спогадами про Волинську трагедію та домагалися доступу до них. На жаль, станом на тепер, цей масив усних джерел залишається недоступним для вітчизняних дослідників. Підтвердженням цього є звернення М. Сивіцького до В. Семашка з проханням надати доступ до цього масиву джерел [4, с. 21]. Однак автор такого звернення отримав лист з відмовою надати йому можливість опрацювати необхідні матеріали [4, с. 21]:

Сформульована Паном тема книги «Генеза польсько-української мартирології», над якою Пан працює, містить у собі історичну фальш ...

У цій ситуації не маю наміру надавати Пану доступ до матеріалів, ані якихось вказівок чи порад, де їх шукати,

оскільки згідно з вищевикладеним впливає серйозна підозра, що праця не буде ретельно, добросовісно виконана.

Доречно також наголосити, що з часу виходу монументальної праці Семашків у 2000 р., автори не намагаються видати наявні в них спогади про Волинську трагедію, не передають їх для загального доступу в польські державні установи, а також всіляко обмежують доступ до них, прикладом чого є ситуація зі зверненням М. Сивіцького. Поруч з цим, польські дослідники мають фінансову підтримку офіційних державних інституцій, таких як канцелярія президента Польщі.

У зв'язку з цим, аналіз усних джерел з особистого архіву Семашків можливий на основі представлених джерел у їхній праці [3]. У розділі «Джерела, які зберігаються в документах організацій, товариств і приватних архівах» розповідається про приватну колекцію спогадів В. і Є. Семашків [3, с. 1314 – 1321]. Представлені усні джерела зазначені під номерами 1305 – 1859. За математичними підрахунками у приватному архіві Семашків зберігається принаймні 554 спогади про Волинську трагедію. Однак, потрібно детальніше розглянути цей масив джерел, взявши до уваги такі параметри, як кількість взятих свідчень в одній і тій же особі, групові опитування та інші.

За цими параметрами зібрані Семашками свідчення доречно розділити принаймні на п'ять груп: індивідуальні спогади взяті один раз, індивідуальні спогади взяті декілька разів, групові спогади взяті один раз, групові спогади взяті декілька разів та матеріали, які мають ознаки спогадів.

До першої групи доречно віднести польські спогади стосовно міжнародного конфлікту на Волині з приватного архіву Семашків, які, як впливає з контексту, бралися лише один раз. За нашими підрахунками таких свідчень налічується 298. Серед них лише п'ять свідчень виділені як магнітофонні записи (*nagranie magnitofonowe*). Проте, яким чином зібрані і зберігаються інші свідчення можна тільки здогадуватися. Особливістю цих свідчень є те, що в них відсутня інформація про час їхнього отримання.

Наступну групу складають індивідуальні спогади взяті декілька разів. На основі представлених В. і Є. Семашками усних джерел можна усталити, що таким чином було опитано 82 респонденти, в яких було взято 290 різноманітних спогадів. Особливістю цієї групи свідчень є те, що в ній зазначені дати проведення інтерв'ю. Серед 82 респондентів в 41 особи спогади бралися по два рази, а у 23 – по три рази. Окрім того, у 18 респондентів спогади бралися по чотири і більше разів. Так чотири свідчення було отримано від Лешинського Мечислава, Маріанського Антонія, Машевської Вероніки, Мензи Галини, Шваль Софії, Воляка Тадеуша, п'ять – від Крашевського Вацлава, Магуза Зигмунда, Мальца Рішарда та Шведа Владислава, сім – від Дембського Володимира, Кухарського Романа та ще одного респондента, що побажав залишитися невідомим, вісім – від Марчиняк Юзефи та Піотровського Чеслава, дев'ять – від Поспіловського Владислава. Надзвичайно велика кількість свідчень була взята у Генріка Команського (16 разів) та особливо у Вадіуша Кеша (26 разів) [3, 1317]. Методологічні причини такої різної кількості опитування однієї й тієї ж особи залишаються невідомими. Трапляються випадки, що між першим і наступним опитуванням проходило більше п'яти років. Як і в попередній групі, частина інтерв'ю містить окрім імені і прізвища респондента, особливі позначки. Так спогади Бродзієвської Софії та Хоронжичевського Адама позначені

як магнітофонні записи, два свідчення Володимира Дембського із дев'яти мають позначки «mszps» – тобто машинопис та взяті з невідомого тексту «Волиняни з парафії Киселин» [3, 1315]. Серед свідчень цієї групи наявні такі усні джерела як опрацювання (*opracowanie*), надані Марчиняк Юзефою та Владигною Петронелюю, а також листи від Ярослава Меца. На жаль, автори не подають детальної різниці між різними видами усних джерел, що зберігаються у їхньому приватному архіві.

Ще одну групу можна умовно окреслити як групові спогади взяті один раз. За нашими підрахунками у своїй праці Семашки використали 58 свідчень такого типу. Ці усні джерела можна розділити за кількістю одночасно опитаних респондентів, яка, як подається авторами, досить відрізнялася. Так 32 групових свідчень було взято у двох осіб, 7 – в трьох осіб, 4 – в чотирьох осіб, 4 – в п'ятьох осіб, 4 – в шістьох осіб, 2 – у сімох осіб та ще 2 – у вісьмох осіб. По одному свідченню було взято в групах, що склалися із 10, 16 та 23 респондентів. Ще одне джерело за номером 1781 неможливо взагалі ідентифікувати за особами, лишень зазначено, що це свідчення «Спільноти вояків 27 Волинської дивізії АК в Грубешові (*relacja zbiorowa*)» [3, 1321].

Окрім цього слід виокремити ще одну групу на основі того, що інтерв'ю бралися в декількох осіб по кілька разів. За нашими підрахунками, В. і Є. Семашки використали 12 таких свідчень [3, 1314 – 1321]. Зокрема по три рази свідчення бралися в одній групі з двох осіб, одній групі з п'яти осіб та у двох різних групах із семи осіб.

Серед матеріалів, що зберігаються в приватному архіві Семашків можна виділити групу джерел, які мають ознаки спогадів, однак не є такими за методологічними параметрами. До таких належать джерела за номерами 1442 та 1443 (матеріали Їржі Гофмана), 1527 (Команські Генрік «Знищення польського села Озеряни Шляхетські, парафія Несвіч, гміна Чаруків, повіт Луцьк, Волинь (19.VI.1943)») опрацювання з 1993 р., 1706 – машинопис від 1975 р. Вінцента Романовського, 1727 – список актів терору Владислава Семашки, а також машинопис п'яти ксьондзів Луцької дієцезії від 1981 р. Варто наголосити, що ця група має потенціал до розширення, за умови, що буде надано доступ до першоджерел. Можна лише припустити, що частина «опрацювань» та «машинописів», які були віднесені до попередніх груп, слід віднести саме до цієї групи джерел.

У вибірці респондентів чоловіки значно переважають над жінками. Це зумовлено тим, що основну увагу було приділено опитуванню колишніх вояків 27 Волинської дивізії піхоти АК. Тобто в основу вибірки було покладено принцип опитування лише однієї зі сторін конфлікту, а саме: колишніх вояків польського підпілля.

У поданій в посиланнях інформації про усні джерела відсутні відомості про те, де і коли народилися оповідачі та їхнє місце проживання станом на 1943 р. Однак можна достеменно стверджувати те, що далеко не всі опитані респонденти є учасниками або свідками подій на Волині періоду Другої світової війни. Наприклад, в якості усних джерел зазначено два свідчення Леона Попека, польського історика – працівника Інституту національної пам'яті Польщі, який народився в 1958. Ці два свідчення не можна вважати усними джерелами з історії Волинської трагедії, оскільки респондент народився через 15 років після подій, про які розповідає. Хоча слід зазначити, що Л. Попек досліджував

знищення волинських сіл Острівки і Воля Островецька [5], звідки походила його матір.

Загалом доступна інформація про приватний архів Семашків, яка подана у їхній праці, викликає більше запитань, ніж дає відповідей. Небажання авторів «Геноциду поляків на Волині...» надати доступ іншим дослідникам до цих спогадів лише посилює побоювання стосовно того, на яких саме джерелах написана ця праця. Достеменно можна стверджувати, що до поняття «свідчення» (*relacje*) Семашки відносять найрізноманітніші матеріали, а саме: інтерв'ю, мемуари, кореспонденцію, списки загиблих, коментарі до фрагментів створеної праці та інші. В перший період збору свідчень, від 1984 р. до видання першої праці у 1990, основним методом збору інформації були листи, які надсилалися вояками 27 Волинської дивізії піхоти АК та членами їхніх сімей. Складається враження, що дослідники подій на Волині в 1943 р. не мали усталеної методики отримання і опрацювання джерел з використанням методу усної історії, використовуючи будь-яку можливу інформацію від будь-кого про злочини «українських націоналістів». Ніде не представлено орієнтовний питальник, на основі якого проводилися польові дослідження зі збору усних джерел. Незрозуміла інформація подана стосовно того, за якими критеріями були відібрані особи, які надавали ту чи іншу інформацію. Також переважно відсутні відомості стосовно технічного стану збору, зберігання та аналізу отриманих спогадів.

Ще один великий масив спогадів зберігається в Архіві Головної комісії дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам'яті [6] (пол. *Archiwum Główniej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Instytut Pamięci Narodowej*). Ця комісія (далі - ГКДЗпПН) діяла в 1991 – 1999 рр., а згодом влилася як структура з подібною назвою до Інституту національної пам'яті Польщі. В цьому архіві містяться два види джерел [3, с. 1295 – 1298, 1302 – 1305]: свідчення вояків 27 Волинської дивізії піхоти АК та документи розслідувань злочинів українських націоналістів стосовно польських громадян Волині в 1939 – 1945 рр. У фондах Архіву ГКДЗпПН зберігається 361 свідчення учасників польського підпільного руху на Волині. Всі ці спогади об'єднує те, що за напрацюваннями В. і Є. Семашків, в них міститься інформація про перебіг польсько-українського конфлікту. Ці джерела використані без прізвищ та імен осіб, що надали їх. Деякі з них є опублікованими [3, с. 1109 – 1246], на основі чого можна зробити висновок, що ці спогади є дуже різноманітними. Тут зберігаються листи, які містять спогади [3, с. 1109 – 1110, 1119 – 1120, 1143 – 1147], а також самостійно занотовані спогади [3, с. 1125 – 1128, 1150 – 1151].

На нашу думку, до джерел, зібраних на основі методу усної історії слід віднести протоколи допитів свідків Головної комісії дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам'яті та її регіональних відділень, також сюди слід віднести аналогічні матеріали районних судів і прокуратури, які діяли у співпраці з Інститутом національної пам'яті Польщі [3, с. 1302 – 1305]. Всього у праці Семашків було використано 134 таких протоколи у справі злочинів українських націоналістів проти польських громадян на Волині. Переважна кількість протоколів була складена в 1990 – 1993 рр., декілька протоколів датовані 1994 – 1996 рр., а один протокол взагалі походить з 21 квітня 1969 р. Тобто переважна більшість цих джерел була створена приблизно через 50 років після досліджуваних подій. З цих

документів 63 протоколи зібрані ГКДЗпПН та її регіональними відділеннями, 67 – районними відділами прокуратури, 2 – районними судами, 1 – комісаріатом поліції.

Загалом свідчення і матеріали з Архіву Головної комісії дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам'яті були організовано зібрані в 1991 – 1999 рр., частина з них походить з більш раннього часу, яка потрапила сюди на зберігання. Основними усними джерелами, які зберігаються в цьому архіві є спогади вояків 27 Волинської дивізії піхоти АК та протоколи допитів свідків злочинів українських націоналістів проти польських громадян в 1939 – 1945 рр. Всі ці джерела належним чином систематизовано і вони зберігаються у відповідних архівних сховищах.

Ще один масив спогадів зберігається у Східному архіві Центру «Карта» [7] (*Archiwum Wschodnie Ośrodek „Karta”*). Ця інституція є незалежною неурядовою організацією, яка займається документування новітньої історії Польщі, в тому числі збором усних джерел з історії Другої світової війни. Всього у фондах цього центру зберігаються аудіозаписи 1241 інтерв'ю та 3420 занотованих спогадів з учасниками та очевидцями польської історії ХХ ст., в тому числі і про польсько-українські взаємини на Волині [8, с. 5]. Серед цього масиву усних джерел 191 інтерв'ю було використано у праці В. і Є. Семашків [3, с. 1298 – 1300], з метою підтвердження концепції геноциду поляків на Волині. Серед цих джерел 64 інтерв'ю зібрані власне Центром «Карта», решта 127 – це копії спогадів з Інституту війни, революції і миру ім. Гувера при Стенфордському університеті США (*Hoover Institution on War, Revolution and Peace*).

З короткими описами аутентичних інтерв'ю, які зберігаються в Східному архіві, можна ознайомитися на сайті цієї інституції. Перші спогади, які там представлені, були зібрані в 1987 р. Усі усні джерела належним чином систематизовані і задокументовані за єдиним принципом. Кожне усне джерело містить час та місце збору, тривалість розмови, обсяг в рукописному чи машинописному вигляді, спосіб фіксації – стенографічний чи змістовний. Окрім того, до кожного інтерв'ю зроблено короткий опис отриманої інформації та підібрано ключові слова [8, с. 5]. У зібраних інтерв'ю подані імена та прізвища респондентів, а також присвоєний їм архівний номер. На відміну від інтерв'ю зібраних Центром «Карта», копії спогадів, які були передані до їхніх архівосховищ з Інституту Гувера, систематизовані по-іншому, зокрема вони не представлені в електронній базі, а в книзі Семашків вони подані анонімно.

Ще один масив спогадів про українсько-польські взаємини на Волині зберігається у сховищах Центральної військової бібліотеки у Варшаві [9]. У відділі рукописів зберігаються 14 спогадів керівництва польського підпілля на Волині, які були використані В. і Є. Семашками у своїй праці з метою обґрунтування концепції геноциду поляків (номери 575 – 588) [3, с. 1301 – 1302]. Переважна більшість з них подана як спогади (*wspomnienia*), в деяких відсутня інформація про спосіб отримання і зберігання, а одне інтерв'ю подане як «*relacja*», тобто зафіксоване на аудіо носій. Всі ці усні джерела містять імена і прізвища осіб, які їх надали, їхні псевдо, архівний номер, в якому міститься інформація про рік збору такої інформації.

Окрім того, саме до Центральної військової бібліотеки були передані усні джерела, зібрані Ю. Туровським, колегою В. Семашка і співавтором їхньої першої праці на тему геноциду поляків на Волині. Ці матеріали зберігаються в

окремому фонді «Архів Юзефа Туровського» [3, с. 1301 – 1302] та подані у книзі В. і Є. Семашків під номерами 589 – 637. Можна припустити, що ці 48 усних джерел зібраних Ю. Туровським містять інформацію про перебіг польсько-українського міжнаціонального конфлікту, оскільки були використані для обґрунтування концепції геноциду поляків на Волині. Серед них лише п'ять джерел зафіксовані як аудіо-записи (*relacje*), про ще одну частину достеменно не можна стверджувати способом їхнього отримання, решта – занотовані як спогади. Всі зібрані Ю. Туровським спогади походять від учасників польського підпілля на Волині, за винятком матеріалів Вацлава Жидлицького, етнічного чеха з волинського села Купичів. В гендерному вимірі респондентами виступили переважно чоловіки, опитано лише двох жінок (Балиш Казимира та Травінська Яніна). Окрім того, в цьому фонді зберігаються чотири особистих спогади Ю. Туровського під номерами 631 – 634 [3, с. 1302]. Це напрацювання «Армія крайова округ Волинь, ч. II Українське питання. Партизанські відділи» та «Цвинтарі солдатів 27 Волинської дивізії піхоти АК. Опрацювання від імені Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва», «Календар боротьби» та «Боротьба партизанських відділів». Всі ці джерела найбільш доречно віднести до мемуарів.

Загалом у двох фондах відділу рукописів Центральної військової бібліотеки у Варшаві зберігається близько 60 джерела з усної історії Волинської трагедії. Особливо слід виділити особовий фонд «Архів Юзефа Туровського», матеріали якого були зібрані подібним чином як і в приватному архіві Семашків. В цій ситуації можна тільки поставити риторичне питання – чому усні спогади одного зі співавторів книги про геноцид поляків на Волині передані до офіційної наукової інституції, з ними в разі бажання можна ознайомитися, а інший – зберігає їх у себе і перешкоджає у доступі до них іншим зацікавленим особам.

Великий масив усних джерел з історії Волинської трагедії зберігається в приватних архівах, а також в колекціях так званих кресових організацій¹. Слід зауважити, що до кресових діячів слід також віднести В. і Є. Семашко та Ю. Туровського. Так в колекції Асоціації вшанування пам'яті поляків замордованих на Волині в Замості (*Stowarzyszenie upamiętnienia Polaków pomordowanych na Wołyniu w Zamościu*) зберігається близько 200 спогадів мешканців колишнього Волинського воєводства Другої Речі Посполитої [3, с. 1311 – 1313]. На жаль, ця організація не має власного веб-сайту, в неї лише наявна сторінка в соціальній мережі Facebook [10], в якій відсутня будь-яка інформація про колекцію зібраних спогадів. Про атмосферу, яка панує в такого роду кресових організаціях, можна судити із інтерв'ю з Яніною Калиновською, головою цієї асоціації, яке вона дала в травні 2014 р.: «о першій годині ночі зриваюся і дивлюся, чи якийсь українець не ходить біля дому, не підливає бензину і не палить нас. Розповіла пізніше дітям: напевне, мушу піти до психіатра або психолога, бо сама не дам собі ради» [11]. Така позиція була висловлена у зв'язку з перемогою Революції гідності в Україні: «Батьків замордували ті, хто в цьому часі прийшов до влади – бандерівці. В цьому також є вина наших політиків. Коли була Помаранчева ре-

волюція, то всі рекомендували її підтримувати. І в той час один з бандерівців – Віктор Ющенко – прийшов до влади» [11]. Загальновідомо, що в середовищі кресових організацій панують сильні антиукраїнські настрої, які не мають нічого спільного з реальним станом речей в сучасній Україні. Можна собі тільки уявити, яку інформацію в спогадах про Волинську трагедію подають такого типу респонденти, які є членами або співпрацюють з подібними організаціями. Тож не дивно, що зібрані такими організаціями спогади про міжнаціональний конфлікт на Волині в 1943 р. ніде не публікуються, зберігаються у їхніх колекціях та слугують обґрунтуванням концепції геноциду поляків.

У книзі Семашків також представлена мінімальна інформація про колекцію спогадів Асоціації вшанування пам'яті поляків замордованих на Волині в Замості – подано лише імена та прізвища респондентів. В переважній більшості в колекції представлені індивідуальні спогади, за винятком дев'яти групових та дев'яти індивідуальних інтерв'ю, взятих по декілька разів. Дата, місце проведення інтерв'ю, спосіб отримання, зберігання та транскрибування цих джерел є невідомими.

Ще одна кресова організація з подібною назвою функціонує у Вроцлаві – це Асоціація вшанування пам'яті жертв українських націоналістів [12] (*Stowarzyszenie upamiętnienia ofiar nacjonalistów ukraińskich*). У її колекції, за даними В. і Є. Семашків, зберігається 21 спогад про Волинську трагедію [3, с. 1313 – 1314]. Як і у випадку з подібною асоціацією із Замостя, автори «Геноциду поляків на Волині» подали лише імена та прізвища респондентів, жодної іншої інформації не зазначено.

Таким самим чином у праці «Геноцид поляків на Волині» представлені 22 спогади з колекції Товариства вояків 27 Волинської дивізії піхоти АК у Варшаві [3, с. 1314] (*Środowisko żołnierzy 27 Wołyńskiej dywizji piechoty Armii Krajowej*). Окрім фіксації власне спогадів у різній формі, це товариство практикувало особливий вид збору усних джерел – відповіді на анкети в справі місць масових поховань поляків замордованих на Волині в роки Другої світової війни. Всього анкетування було проведено зі 131 респондентом [3, с. 1323].

Активними у зборі спогадів про Волинську трагедію були не лише кресові організації, але й окремі члени з цього середовища. Про такі усні джерела інформація практично відсутня, за винятком згадувань та бібліографії у праці В. і Є. Семашко. На їх основі можна виділити наступні приватні колекції про польсько-український міжнаціональний конфлікт на Волині [3, с. 1322 – 1323]:

- колекція Тадеуша Багінського в Елблонгу (20 спогадів);
- колекція Рішарда Бжозовського у Варшаві (8 спогадів);
- колекція Едварда Гросса в Гайках біля Єжмановей (3 спогади);
- колекція Юзефи Марчіняк у Варшаві (41 спогади);
- колекція Леона Попека в Любліні (17 спогадів);
- колекція Яна Печкіса в Чикаго (51 спогад).

Загалом всі вище перелічені масиви джерел створені на основі використання методу усної історії були спрямовані на пошук інформації про кількість жертв та перебіг конфлік-

¹Кресові організації – крайні праві організації в Польщі та за її межами, лейтмотивом діяльності яких є реваншизм, шовінізм та навіть ревізйонізм східних кордонів сучасної Польщі. Назва походить від польського слова «kresy» - кордони, границі. Учасники цих організацій, кресов'яни, вважають Східні Креси (сучасна територія Західної України, Західної Білорусі, Віленська область Литви) споконвічними польськими землями, які незаконно були відібрані в Польської держави в роки Другої світової війни та повоєнного облаштування кордонів. В широкому сенсі слова, кресов'янами називають вихідців зі східних воєводств Другої Речі Посполитої та їхніх нащадків. Кресов'яни були депортовані з території СРСР до комуністичної Польщі під час акцій з обміну населенням в 1940-х рр. Більш детально ознайомитися з переліком кресових організацій та їхніми поглядами можна за наступним посиланням: <http://tmikp.w.pl.pl/t/Kresowiaczy-i-Organizacje-Kresowe.htm>

ту, з метою обґрунтування концепції геноциду поляків на Волині. Навіть при поверхневому аналізі можна стверджувати, що велика частина цих джерел не є класичними усними джерелами, оскільки дослідники порушували засади збору та опрацювання спогадів очевидців з використанням методу усної історії.

Засадничо відмінними від попередніх масивів усних джерел є напрацювання Центру «Брама Гродська – Театр НН» та Асоціації «Панорама культур» з Любліна, які за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Польщі в рамках програм «Співпраця в області громадської дипломатії 2012» та «Підтримки демократії» організували польові дослідження зі збору спогадів стосовно міжнародного конфлікту на Волині в 1943 – 1944 рр.

Створюючи власну колекцію спогадів про Волинську трагедію, люблінський науково-культурний осередок вирішив відійти від традиційного використання методу усної з метою документування взаємних кривд і образ між українцями та поляками. Колектив дослідників під керівництвом Александри Зінчук поставив собі за ціль по-новому поглянути на історію обох народів, особливо, стосовно найтрагічніших сторінок спільного минулого. У зв'язку з цим, за ініціативою люблінського наукового осередку, було організовано спільний польсько-український проект «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943». Основним завданням в рамках цього проекту була організація польових досліджень зі збору та документальної фіксації усноісторичних інтерв'ю про порятунок і допомогу між українцями і поляками в роки Другої світової на Волині. Для такої праці була залучена молодь як з польської, так і з української сторони, в тому числі і автор цих рядків. Учасники проекту в мішаних польсько-українських групах збирали свідчення серед мешканців Волині.

Пошук респондентів відбувався різноманітними методами. Зазвичай, керівники проекту намагалися налагодити контакти з місцевими дослідниками, активними громадськими діячами з метою отримати відомості чи контакти майбутніх респондентів. Спершу організатори планували опитувати респондентів за тематичним принципом (тих, кому відомі історії порятунку і допомоги), однак вже перші польові виїзди показали недосконалість запропонованого підходу. Групи студентів натрапляли на недостовірну інформацію, а також на те, що людей, яким були відомі історії порятунку, вже немає серед живих. В такій ситуації було вирішено проводити виїзди в сільську місцевість без попереднього списку можливих респондентів. Населені пункти підбиралися за критерієм проживання в них польської громади під час війни. В пошуку респондентів для проекту надавали допомогу співробітники Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Волинського обласного братства вояків ОУН і УПА, Нововолинської міської бібліотеки. Однак найчастіше контакти наполегливо пропонувалися безпосередньо по приїзду групи в той чи інший населений пункт. Слід відзначити доброзичливість місцевого українського населення до учасників проекту. Волиняни виражали своє зацікавлення і захоплення проектом, допомагали відшукувати старожилів і людей, яким відомі історії допомоги та порятунку поляків в роки війни. Місцеві жителі не одразу розуміли, що до них завітали мішані польсько-українські групи, але коли вони дізнавалися про наявність польських гостей, то вони раділи ще більше і хотіли допомогти ще дужче.

Перед початком проведення польового дослідження було опрацьовано основні методичні засади під час наукової конференції 23-25 травня 2012 р. в Любліні [13, С. 292 – 295]. В основу збору усноісторичних джерел покладено метод біографічного інтерв'ю, яке охоплює життєвий шлях респондентів до завершення Другої світової війни, з доповненням проблемного інтерв'ю [14, с. 151]. Для цього організатори склали спеціальний уніфікований питальник, який мав служити орієнтиром під час проведення інтерв'ю зі свідками досліджуваних подій [13, с. 296]. Заплановано, що оповідач мав би розповісти свою біографію, а потім відповісти на питання, дотичні до проблематики подій польсько-українських взаємин на Волині. З цієї метою учасникам проекту були проведені майстер-класи стосовно особливостей використання методу усної історії в теренових дослідженнях на Волині.

Важливим елементом при створенні цього масиву джерел було цілісне розуміння усієї вибірки респондентів та ступеня її репрезентативності. Її основу склали мешканці колишнього Волинського воєводства Другої Речі Посполитої (далі – Друга РП) – переважно територія сучасних Рівненської і Волинської областей. Респонденти переважно були свідками подій польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни, зрідка – учасниками національно-визвольного руху. Нижньої межею дати народження респондентів є 1914 рік, верхня межа завершується кінцем 30-х – початком 40-х рр. Переважна більшість респондентів народилися в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Вибірка складається переважно з мешканців сільської місцевості на Волині. Домінування сільського населення видається логічним з огляду на те, що в містах міжнародний конфлікт не набрав такого розмаху як на периферії. Респонденти різняться між собою за рівнем здобутої освіти – від неписьменних до випускників університетів. Усі оповідачі добровільно зголосилися давати інтерв'ю для проекту. В гендерному вимірі переважають жінки, що зумовлене більшою тривалістю життя у представниць прекрасної статі. По-різному склалися повоєнна доля опитаних нами респондентів, для деяких з них польсько-українське протистояння було особистою родинною трагедією.

Ознайомившись із колекцією спогадів, зібраних під час проекту «Поєднання через важку пам'ять», можна виділити наступні зауваги. Безперечно, прожите життя залишило свій слід в індивідуальній пам'яті опитаних волинян, що знайшло своє відображення в отриманих усних джерелах. Особливо міцно в пам'яті закарбовуються складні стресові ситуації, пов'язані з загрозою життю. Події Другої світової війни на Волині, панування на цій землі сталінського та гітлерівського тоталітарних режимів залишили свій відбиток у свідомості опитаних респондентів. Протягом тривалого часу волиняни, як українці, так і поляки, не мали можливості висловити власну думку чи розказати про своє минуле. До того ж більшість життя опитані особи провели під впливом тоталітарної комуністичної ідеології та радянської політики пам'яті, де постійно нав'язувалися і підтримувалися міфи «великої вітчизняної війни» та «братерства народів».

Слід наголосити, що опитані очевидці мають відмінний від офіційної радянської версії погляд на події Другої світової війни на Волині. Найперше, в свідченнях абсолютно не знаходять свого підтвердження міф «Панської Польщі» і стереотипний негативний образ поляків. При відповіді на питання стосовно життя в Другій РП опитані українські

респонденти часто використовують схвальні відгуки, як і польські. Образ життя Волині 1920 – 1930-х рр. зображується ними як один з кращих періодів їхнього життя, а міжвоєнна Польська держава постає свого роду «прикладом» складного поліетнічного суспільства, де назагал мирно між собою живуть три найбільш чисельні народи – українці, поляки і євреї. Можливо, такі схвальні свідчення про Другу РП пов'язані з присутністю польських гостей під час збору інтерв'ю і є прикладом сучасної політкоректності серед українців. Також це може бути на емоційному рівні пов'язане з ідеалізацією періоду власної молодості і дитинства, однак тоді аналогічні спогади мали би бути і стосовно Радянського Союзу, що немає свого відображення у цих свідченнях. Хоча в будь-якому випадку відсутність образу «поляка-ворога», «поляка-пана» слід віднести до позитивних особливостей пам'яті українських волинян. Негативні стереотипи стосовно поляків, які постійно підживлювалися радянською пропагандою, наявні в сучасних історіографічних працях, за логікою дослідників, які прив'язують метод усної історії до соціології, мали би бути міцно закорінені «соціальними рамками» колективної пам'яті [15, с. 265 – 319], однак матеріали проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» цього не підтверджують.

Важливим елементом історичної пам'яті опитаних волинян є засудження вбивства польського мирного населення, жоден з опитаних респондентів не став якимось чином виправдовувати винищення цивільного польського чи українського населення, складалося навіть враження, що серед якоїсь частини опитаних нами респондентів існує навіть «комплекс вини» через те, що на цій землі люди гинули за національною ознакою. Також переважна більшість опитаних свідків була загалом позитивно налаштована до поляків, як і в ті буремні роки Другої світової, так і тепер, багатьом з них були відомі історії допомоги і порозуміння з поляками, хоча з плином часу гідні для наслідування і прикладу справи скоріше зникають з історичної пам'яті, ніж завдані в той же час кривди.

У той же час, в частині спогадів присутній комплекс «забуття», побудова розповіді в категоріях «свої – чужі». Українські свідки знають як їхніх родичів і односельчан вбивали поляки. Показово, що аналогічна інформація про масові вбивства польського населення досить часто відсутня в їхніх розповідях. Подібними особливостями також «страждають» спогади польських респондентів.

Слід додати, що пам'ять волинських поляків більш травматичною. Загроза розправи з боку місцевих українців в 1940-х рр., вбивства їхніх близьких і рідних є неодмінною частиною їхньої пам'яті про Волинь. Однак, навіть волинські поляки, які були піддані нападам зі сторони загонів ОУН і УПА, знаходять позитивні моменти у відносинах з українцями, як от мирне життя за часів міжвоєнної Польщі або допомогу під час проведення антипольських акцій. Досить часто імена українців, що допомогли полякам, вже стерлися з людської пам'яті, залишилися тільки коротенькі спогади про допомогу, лишень частина імен зберіглася в пам'яті.

Незважаючи на офіційний радянський дискурс стосовно подій Другої світової війни, а також на відсутність політики пам'яті стосовно Волинської трагедії в незалежній Україні, індивідуальна пам'ять мешканців Волині 1940-х рр. зберегла в собі спогади про прояви людяності в стосунку до місцевого польського населення. З плином часу пам'ять волинян перебувала під різноманітними впливами, зокрема під впли-

вом негативного зображення Польщі і поляків. Проведені теренові дослідження виявили відсутність, принаймні, відкритих упереджень що до поляків серед місцевих українців, про що в щоденнику написали польські учасники проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» [13, с. 299 – 300].

Загалом під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» було взято 145 усних інтерв'ю. Зібрані спогади різняться між собою за часом розповіді, інформативністю, насиченістю подіями і іменами поляків, що мешкали на Волині в той час. Це зумовлено об'єктивними причинами: відкритістю-замкнутістю респондентів, їхнім бажанням розповісти або приховати історію свого життя, здобутою освітою, пізнішою діяльністю по завершенню війни. Також повнота і розлогість спогадів залежала від психологічного типу, характеру оповідачів. Розповіді тривали від 10-20 хвилин та аж до 2 годин і більше. Зібрані спогади фіксувалися одночасно на відео- та аудіоносіях. Всі зібрані усноісторичні джерела систематизовані за єдиним принципом, а саме: на кожне інтерв'ю заведена інвентарна картка, яка містить вихідні дані про респондента та інтерв'юера, дату та місце проведення, а також короткий виклад розмови та іншу інформацію [13, с. 298].

Зі 145 свідчень, зібраних під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» переважна більшість польських і українських очевидців розповідає про мирне і дружнє життя українців і поляків на Волині у міжвоєнний період. Такі розповіді варіюються в залежності від особистого досвіду, від простого констатування того, що українці і поляки жили «добре», до наповнення цих узагальнень конкретним змістом, підтвердження їх прикладами чи історіями з життя, наприклад, коли українська родина залишала свою дитину на догляд для польської родини, і ця дитина була безневинно вбита разом з поляками, що наглядали за нею.

В колекції спогадів Асоціації «Панорама культур – Театр НН», тепер зберігаються 18 спогадів українців про допомогу полякам, а також вісім спогадів поляків про надання їм допомоги зі сторони українців. Отримані усні джерела про допомогу полякам можна розділити за наступними видами схеми Ромуальда Недзелька: переховування та надання притулку полякам – 16 випадків; надання інформації про можливий напад чи небезпеку – два випадки; надання неправдивої інформації для українських націоналістів – один випадок; перевезення поляків в безпечніше місце – два випадки; допомога харчами – два випадки; посередництво між членами польських родин, що втратили зв'язок між собою – один випадок, опіка на польськими дітьми-сиротами та їх усиновлення – шість випадків; публічний протест проти репресій проти поляків – два випадки. Свідчення, які є заплутаними, важкими для зрозуміння, або які містять відповіді на кшталт «так, рятували поляків» та не мають подальшого підтвердження якимось випадком чи історією до уваги не бралися. Також спогади про допомогу чи порятунок поляків, які містили в собі кілька видів допомоги (переховування, перевезення в безпечне місце, забезпечення їжею, опіка над сиротами) при аналізі вважаються як один прояв людяності.

Особливістю колекції спогадів зібраних в рамках проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» є їхня загальнодоступність. По-перше, транскрипти 51 свідчення опубліковано в пам'ятній книзі, в якій підведено підсумки проведених польових досліджень [13]. Серед них 28 інтерв'ю у формі запитання – відповідь та 23 – у вигляді роз-

логих усних монологів. Кожне з цих джерел містить прізвище та ім'я респондента, його дату та місце народження, за винятком тих випадків, коли анонімність була затребувана оповідачем. Окрім того подано дати проведення інтерв'ю та імена респондентів. По-друге, з оригіналами інтерв'ю можна ознайомитися в Центрі «Брама Гродська – Театр НН» [16], частково вони доступні на сайті проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» [17], а також на відеоресурсі Youtube [18]. На кожне зібране інтерв'ю взято дозвіл на використання отриманої інформації в наукових та освітніх цілях в письмовому або усному вигляді [13, с. 297].

Загалом польські офіційні установи, неурядові громадські організації та активні зацікавлені громадяни провели колосальну роботу зі збору та фіксації спогадів про польсько-український міжнаціональний конфлікт на Волині. За найбільш скромними підрахунками всіма вище переліченими сторонами було зібрано близько трьох тисяч спогадів про досліджувані події, з яких щонайменше 1984 джерела, зібрані на основі методу усної історії, були використані В. і С. Семашками в праці «Геноцид поляків на Волині».

Подальша доля зібраних спогадів склалася по-різному. Частина з них була зібрана та зберігається офіційними польськими інституціями, як-от: Головна комісія дослідження злочинів проти польського народу – Інститут національної пам'яті Польщі, Центральна військова бібліотека у Варшаві. В архіви цих установ частково були передані спогади з приватних зборів, наприклад зібрані Ю. Туровським.

Окрім цього ще два великих масиви усних джерел з історії Волинської трагедії зберігаються у фондах Східного архіву Центру «Карта» у Варшаві та у зборах Асоціації «Панорама культур – Театр НН» в Любліні.

Ще одна частина спогадів про Волинську трагедію зберігається в численних приватних колекціях. Серед такого масиву джерел перш за все слід виділити приватну колекцію В. і С. Семашко, а також колекції Т. Багінського, Р. Бжозовського, Е. Гросса, Ю. Марчіняк, Л. Попека, Я. Печкіса та інші. Держателі цих спогадів – вихідці з так званого кресового середовища – вояки 27 Волинської дивізії піхоти АК, колишні мешканці Волинського воєводства Другої РП та їхні нащадки. Досить подібними до попередніх спогадів приватних осіб є колекції, що зберігаються у фондах кресових організацій, зокрема в Асоціації вшанування пам'яті поляків замордованих на Волині в Замості та в Асоціації вшанування пам'яті жертв українських націоналістів у Вроцлаві. Доступ до оригіналів цих джерел є досить проблематичним для українських дослідників.

Література

1. Wywiad z Ewą Siemaszko „Musielіśmy pokazać tragedię na Wołyniu” // *Nasz dziennik*, 22-23 listopada, Nr. 273 (3290),

2008 [Електронний ресурс]: <http://stary.naszdziennik.pl/index.php?dat=20081122&typ=my&id=my21.txt>

2. Siemaszko W., Turowski J. Zbrodnie ukraińskich nacjonalistów dokonane na polskiej mniejszości na Wołyniu. – Warszawa, 1990.

3. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. – Warszawa, 2000.

4. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. С. Петренка. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005.

5. Popek L. Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2011.

6. Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [Електронний ресурс]: <http://inwentarz.ipn.gov.pl/advancedSearch?q=&typ=1&grupaAktotworcyId=15>

7. Archiwum Wschodnie Ośrodek „Karta” [Електронний ресурс] http://www.karta.org.pl/Archiwa_i_bazy_danych/Archiwum_Wschodnie/51

8. Archiwum Wschodnie. Kolekcja relacji. – Warszawa: Ośrodek „Karta”, 2006.

9. Zbiory Specjalne. Centralna biblioteka wojskowa [Електронний ресурс] <http://www.cbw.pl/index.php/zbiory/zbiory-cyfrowe>

10. Stowarzyszenie upamiętnienia Polaków pomordowanych na Wołyniu [Електронний ресурс] <https://www.facebook.com/Stowarzyszenie-Upami%C4%99tniania-Polak%C3%B3w-Pomordowanych-na-Wo%C5%82yniu-833942940035501/>

11. Janina Kalinowska: budzę się w nocy i patrę, czy Ukrainiec nie będzie nas palił [Електронний ресурс] <http://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/janina-kalinowska-budzenie-w-nocy-i-patrze-czy-ukrainiec-nie-bedzie-nas-palil/19311>

12. Stowarzyszenie upamiętnienia ofiar nacjonalistów ukraińskich [Електронний ресурс] <http://www.stowarzyszenieuozun.wroclaw.pl/>

13. Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Під ред. А. Зінчук. – Люблін, 2012.

14. Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 13-14. Спеціальне видання. – Харків, 2009.

15. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. – М.: «Новое издательство», 2007.

16. Ośrodek „Brama Grodska – Teatr NN” [Електронний ресурс] <http://teatrnn.pl/>

17. Relacje z projektu „Pojednania przez trudną pamięć. Wołyń 1943” [Електронний ресурс] <http://pk.org.pl/panoramakultur/node/2447>

18. Wywiady ze świadkami historii na Wołyniu [Електронний ресурс] <https://www.youtube.com/watch?v=DplnhWgzSac&nohtml5=False>